

БЪЛГАРИЯ И СЪДБАТА НА БЪЛГАРИТЕ ОТ УКРАИНА И МОЛДОВА (1941—1945 г.)

ПЕТЪР ТОДОРОВ

Настоящото изложение има за цел да се хвърли светлина върху една почти изцяло неизследвана проблематика — отношението на българските държавни органи и на българската общественост към положението на българите от северочерноморските територии на СССР, сега в Украйна и Молдова, през посочените години от развоя на Втората световна война.

Необходимо е да се уточни, че не се засяга въпросът за участието на хилядите българи, които след започването на войната срещу СССР са евакуирани във вътрешността на страната, както и въпросът за българите в съответните области непосредствено след възстановяването в тях на съветската власт преди края на войната.

В изложението е оползотворен най-вече новоиздирен документален материал, част от който беше публикуван в отделен сборник през миналата 1994 г.¹

Разкриването на съответните обективни явления и процеси е направено чрез открояване на няколко основни проблема, които са изяснени предимно тезисно.

1. Предпоставките и факторите на политиката на изредилите се през 1941—1945 г. пет български правителства и на отношението на българската общественост към българите в Украйна и Молдова имат общоисторически и политико-конюктурен характер. По-важните от тях биха могли да се сведат до следното.

Поредица свързани с България събития от 1940—1941 г. подхранват увереността, че след провалите през 1913 г. и 1918—1919 г. “този път” е постижимо трайно национално-държавно обединяване на българския народ в границите на неговите етнически територии, като в обединена България биха могли да се подслонят и онези българи, живеещи в други държави, където те са застрашени от етническа асимилация и изтрebleние. Въпреки съществуването на скептич-

ни настроения, свързани с крайния неблагоприятен за Германия и България изход от Втората световна война, първоначално, настойчиво поддържан с всевъзможни пропагандни средства, особено от правителството на Б. Филов, този оптимизъм получава доста широк резонанс сред българската общественост.

Обвързването на българската външна политика в хода на Втората световна война до септември 1944 г. с изпълнението на балканското направление от геополитическите планове на Германия, а след това — с политиката на СССР, предполага формирането на отношението на българските правителства и спрямо българите в северночерноморските области при определящата роля на външни политически сили.

В това отношение важно значение има и обстоятелството, че през предшестващите десетилетия съдбата на българите от тези области не е изведена като елемент на цялостна национална концепция и не са провеждани на държавно равнище охранителни или други подобни действия, следователно, няма даже прецедент за заемане сега на активна външнополитическа позиция по този проблем.

Твърде важно значение има също обстоятелството, че Румъния се включва във войната срещу СССР с огромен военен ефектив, достигаш през отделни периоди до 700 000 души². Този румънски "принос" е съставна част от усилията за изпълняване на хитлеристките планове за господство на Изток. В тях, като продължение на отдавнашната политика на заинтересовани западни държави, е вградена и идеята чрез Румъния да се създава и разширява един териториален клин между източните и балканските славяни и да се отдалечава Русия, респ. СССР от Проливите. Като се възползва от тази ситуация, но основавайки се и на традиционната политика на предходните румънски правителства още от края на XIX в., фашистката клика на Йон Антонеску формира нов вариант на завоевателна и анексионистична политика за сметка на територии на СССР и на други съседни страни, вкл. България. Поради това — макар че Румъния (на 23 ноември 1940 г.) и България (на 1 март 1941 г.) се присъединяват към Тристранния пакт — техните двустранни отношения до август-септември 1944 г. са заредени с противоречия, което има преки последици и върху възможности на България да защитава интересите на българите в Румъния.

Изключително големите трудности и нещастия, които преживяват българите в окупираните от германските и румънските войски северночерноморски територии, намират състрадателен отклик сред част от българските политически среди, у които съзрява преценката за необходимостта да се вземат спешни мерки за защита на жизнените интереси на тези българи, а ако е наложително — да се организира и масовото им преселване в България.

Същевременно нарастването на стопанската и на политическата криза в България, загубата на перспективата за благоприятно трайно разрешаване на национално-териториалните проблеми на страната (с оглед създаването и на ед-

но дебуше за евентуално масово настаняване на изселници-българи от съседни страни), липсата на реални възможности широкото обществено мнение да бъде коректив на българската външна политика и редица субективни фактори препятстват изпълнението на различни замисли и инициативи, отнасящи се до участта и на българите в Северното Причерноморие.

Разнопосочно и с не еднаква сила, въздействието на посочените основни предпоставки и фактори формира значителни различия в отношението на българските държавни органи и на обществеността към българите в отделните области на Северното Причерноморие, където те и обективно са поставени при различни условия на живот.

2. Отношението към българите в Бесарабия (двуречието на Днестър и Прут). От юли-август 1941 г. до август 1944 г. Бесарабия е присъединена (анексирана на 4 септември 1941 г.) към Румъния. Характеристиката на установения режим и на положението на българското (отчасти и на гагаузкото) население са предмет на моя публикация, издадена през 1994 г.³ Доразвиването на този проблем съобразно темата на настоящото изложение изисква да се открият следните негови по-съществени аспекти.

Тоталният терористичен, грабителски и румънизаторски режим влошава все повече положението на бесарабските българи (и гагаузи), сред значителна част от които съзряват намерения за изселване в България.

Правителствата на Б. Филов, Д. Божилов и И. Багрянов — лично и министър-председателите — са своевременно и редовно осведомявани по дипломатическите и по други канали за реалното положение на българите (и гагаузите) в Бесарабия. Значителна роля за събиране на съответната информация играе българското Генерално консулство в Галац, което започва да функционира с назначаването на И. Станчов за генерален консул на 1 юли 1942 г., но е официално открито на 5 декември с. г. Това става след неколкократни настоявания на Ст. Петров, пълномощен министър в Букурещ, пред Б. Филов⁴. Макар че румънските власти се стремят да ограничават контактите между И. Станчов и бесарабските българи⁵, разкриването на консулството трябва да се прецени като успех на българската дипломация.

Сравнително по-добре информиран за положението на българите (и гагаузите) най-вече от Измаилско и Болградско, по повод на отделни фрапиращи случаи И. Станчов интервенира пред представители на местните органи на властта. Така след жестоки побоища над българи от с. Чийший (Градина), загдето искали да изпратят децата си да учат в българските частни училища в Галац и Браила, И. Станчов се среща с Измаилския областен управител полк. Анастасиу. Дадените обещания са в духа на един традиционен похват: доведеният от Стара Румъния административен, жандармерийски и учителски персонал е неподготвен, корумпиран и често пъти си превишава правата; ще се направят проверки, ще има наказания за провинилите се и пр.⁶ По правило ефектът

от постъпките на И. Станчов е незначителен.

В началото на март 1942 г. Главният секретар на Министерството на външните работи на Румъния настоява пред българския пълномощен министър в Букурещ Ст. Петров да се смекчи отношението на българските власти спрямо аромъните в Македония, където те уж били затруднявани “в упражнението на занаятите им”⁷. Такива несъстоятелни оплаквания са правени и от румънския пълномощен министър в София⁸. Тези искания са брънка от водената от Румъния кампания против евентуално присъединяване на Македония към България и са в пряка връзка с настоявания пред Хитлер да се създаде държава Македония (в друг вариант — албано-македонска държава), в която да има румънска автономна област⁹.

През юни 1942 г. на румънския пълномощен министър в София е връчен меморандум, в който се отхвърлят посочените обвинения. Като се казва, че българският режим не е правил и не прави разлика между българските поданици по етнически произход, за пръв път на правителствено равнище се иска премахване на практикувания спрямо българите в Бесарабия и в други области на довоенна Румъния национално-дискриминационен режим¹⁰. Това искане обаче остава без последствия.

Що се отнася до бесарабските българи, желаещи да се изселят в България, отначало българското правителство се придържа към становището да се дава разрешение само на преследвани по политически причини, предимно интелектуалци, изявили се като защитници на национално-малцинствените права на българското население. Впоследствие, когато през 1943—1944 г. се създава доста широко движение за изселване, по доклад на Д. Шишманов, по това време министър на външните работи, на 25 януари 1944 г. Министерският съвет приема специално постановление. С него се разрешава на българската легация в Букурещ и на консулството в Галац “да снабдяват с пътни листове за идване в България ония българи от Румъния, които вследствие съществуващите в тази страна законоположения са поставени в пълна невъзможност да упражняват занаят пред свободните си професии и следователно да обезпечат препитанието си”, ако обаче не представляват “опасност за държавната сигурност” на България. Освен това се възлага на Министерството на земеделието и държавните имоти “да проучат съвместно мерките, които евентуално биха се наложили вследствие на едно по-значително или масово прииждане на бежанци-българи от Бесарабия”¹¹. От наличната документация е видно, че това постановление е изпълнено частично: броят на дошлите в България бесарабски българи изобщо през периода 1941—1944 г. е незначителен, а възложените проучвания за евентуално масово преселване на българско население от Бесарабия се комплицират от необходимостта да се настанят в България големи групи таврийски българи.

Широката българска общественост не е информирана за действителното по-

ложение на бесарабските българи и гагаузи, тъй като Дирекцията на печата упражнява строг контрол — не се допускат информации, увреждащи уж добрите българо-румънски отношения, когато по същото време, по определението и на пълномощния министър в Букурещ Ст. Петров, румънската пропаганда непрекъснато сее “ненавист и презрение” към България, към българския народ и към всички славянски народи¹².

Обективна информация по различни пътища обаче получават ръководствата на няколко български организации и преди всичко ръководствата на Съюза на бесарабските и южноруските българи в България, на Всебългарския съюз “Отец Паисий” и на Съюза “Добруджа”. Предприетите от тях инициативи се изразяват най-вече в настоявания пред българските власти да се проявява по-голяма загриженост за интересите на българите в Бесарабия, да се подпомагат дошлите в България при намиране на работа и др. В това отношение твърде важен документ с програмен характер е меморандумът на Управителния съвет на Съюза на бесарабските и южноруските българи в България. Той е съставен през август 1941 г. и адресиран до Министър-председателя, министрите и председателя на XXV обикновено Народно събрание, с копия до народните представители, зам. председателя на Светия синод, председателя на Всебългарския съюз “Отец Паисий”, председателя на БАН, ректора на Държавния университет “Св. Климент” и председателите на Македонския национален комитет, на Добруджанската организация, на Тракийската организация, на Западнопокрайинци и на Запасното войнство — очевидни са намеренията да се ангажира вниманието на широк кръг меродавни български обществени фактори.

След кратка историко-статистическа справка относно презаселването на Южна Бесарабия (Онгъла) с българо-гагаузки население през XVIII—XIX в., изчислявано към момента на повече от 300 000 души, и обосновка на грозящите го опасности да бъде разорено материално, румънизирано или прогонено, се настоява да се предприемат енергични мерки за защита на неговите права и интереси, а в случай на нужда — да се подготви и неговото преселване в България. Тъй като част от тези искания не са загубили актуалността си и в наше време, ще ги приведа дословно.

“1. Право на българите в Бесарабия да имат свои училища, в които обучението да се води на родния език. Управлението на училищните имоти и назначаването на преподавателския персонал да се извършват от изборни училищни настоятелства;

2. Правото на нашите сънародници там за свободни културни и стопански учреждения и сдружавания: читалища, дружества, банки, кооперации, театри и др.

3. Пълна свобода на българския печат и книжовни почини;

4. Национална българска църква в нейното управление, богослужението и избора на свещениците;

5. Неприкосновеност за собствеността — частна, училищна, черковна и общинска;

6. Права за административно общинско, околийско и земско (колониално) самоуправление”.

Освен това се настоява да се направят изменения в закона за поданството, да се заделят средства за подпомагане на бежанците, на които да се признаят правата на изселените по Крайовския договор севернодобруджански българи. Изрично е отбелязана и необходимостта да се подготви цялостна програма за преселване “бесарабските и южноруските българи”, като за целта се определят “селата и мерите, гдето трябва да бъдат заселени, превозването им, оземляването им, оценката на имотите им” и пр.¹³

Този меморандум не остава без отклик сред управляващите среди, но те не се ангажират с изпълнение на най-важните му пунктове.

3. **Проблемът за българите от т. нар. Транснистрия.** Това е територията между Днестър, Южен Буг и Черно море, обхващаща около 40 000 кв. км с главен град Одеса. Хитлер не отстъпва пред неколкочратните искания на Йон Антонеску Румъния да анексира областта. Но на 30 август 1941 г. е подписано германо-румънско съглашение, с което тя се дава на Румъния за администриране, стопанска експлоатация и осигуряване на безопасността¹⁴. Губернаторството “Транснистрия” е под румънско управление при съучастие на германски военно-окупационни органи от август-септември 1941 г. докъм април 1944 г.¹⁵

За положението на българите от тази част на Украйна не са правени изследвания, но е ясно, че и тяхната участ се вписва в общите рамки на установения и тук грабителски и терористичен режим, който след поражението на германските и румънските войски при Сталинград (Волгоград) придобива драстични размери. Тъкмо в тази област усилията за “изкореняване на болшевиизма” се преплитат най-тясно с антиславянската насоченост на режима и с масово изстребление на еврейско и циганско население¹⁶. На румънските административни органи, а също на учителите и свещениците, са възложени и румънизаторски задачи. Така още през учебната 1941—1942 г. са разкрити 2069 начални и класни училища и 14 гимназии, раздадени са над 125 000 румънски книги и т. н.¹⁷

Получаваните от българското правителство и от българската общественост информации за положението на българите в Транснистрия са сравнително най-малко и имат предимно случайни характер. Така, по сведения от германски журналист, провел десетдневна обиколка в Транснистрия, българският аташе по печата при легацията в Букурещ В. Протич уведомява Дирекцията на печата и Министерството на външните работи и изповеданията, че в областта вилнее “невиждан до сега” терор, че населението е заставено да дава в натура данъци, надвишаващи реалното производство и че румънските власти задигат всичко, дори покъщнината на селяните. А за българите: “На германските власти прави особено впечатление, че на много места в Украйна откриват компактни маси

българи, добре запазени и с истинско българско национално съзнание. Тези българи са във връзка с водачите на германското малцинство в Украйна”¹⁸. За трогателната си среща с българите от с. Паркани към края на 1942 г. разказва Ал. Дякович, председателят на Съюза на бесарабските и южноруските българи в България. “Влязохме при учителите... четири жени и трима мъже... Жените... носеха върху себе си одърпани и съвършено износени дрехи... Двете от тях бяха боси, без чорапи, обувките на едната бяха без токове... Мъжете не правеха изключение в облеклото на мъжици”¹⁹.

В наличната у нас документация липсват сведения да са предприемани от българска страна постъпки в защита на интересите на българите в Транснистрия. Навярно с това трябва да се обясни и стремежът на някои от тези българи да поддържат връзка с местното немско население, именно, в усилия за оцеляване, да се търси неговото застъпничество, тъй като по това време то е в привилегировано положение.

4. **Проблемът за българите в Приазовието (Таврия) и Крим.** Перипетиите на военните действия в тези области, както е известно, са твърде сложни, кръвопролитни, съпроводени с големи разрушения и с избиване на многобройно цивилно население. Таврия и Крим са под германски военноокупационен режим, прилаган частично в отделни райони съвместно с румънски военни органи и с администрация от т. нар. украински националисти, общо взето от есента на 1941 г. до пролетта на 1944 г.

Военновременните бедствия се стоварват с особено голяма сила именно върху таврийските и кримските българи. Масово евакуиране на хора, добитък и имущество във вътрешността на СССР; опожаряване и на български села; терор, глад и изстребление (напр. през септември 1943 г. румънска кавалерийска част посича около 500 души от с. Троян, вкл. деца; германска наказателна команда опожарява българските села Махала, Тропокево и Ботево, като извършва масови разстрели на жителите им); отвлечане от отстъпващите немски власти на част от населението и т. н., и т. н.²⁰

Първоначално информацията за положението на таврийските и по-рядко на кримските българи са епизодични и свързани най-вече с желанието за изселване в България. Особено голяма роля за пропагандиране на искания за застъпничество и изселване има таврийският писател Мишо (Михаил) Хаджийски. През декември 1941 г. той успява да влезе във връзка с Н. Русев, председател на клона на Всебългарския съюз “Отец Паисий” в Бойчиновци, а чрез него — покъсно и с ръководството на съюза. Като представител на таврийските българи, носещ тяхно писмо-мемоар до цар Борис III, той се добира до Букурещ и чрез Ст. Петров неговите сведения са докладвани на 15 май 1942 г. на Б. Филев. След идването си в България в края на май 1942 г., с помощта на ръководството на Всебългарския съюз “Отец Паисий” и ръководството на Съюза на бесарабските и южноруските българи в България, както и със съдействието на вид-

ни интелектуалци и общественици, М. Хаджийски публикува редица статии в пресата, чете сказки, издава книгата си „Българи в Таврия“ (1943 г.), пише обръщение до народните представители, става един от инициаторите за основаване на институт за опознаване на българите в Таврия (включват се проф. Ст. Романски, проф. Б. Йоцов, Ст. Чилингиров, Г. Константинов, Анг. Каралийчев, Ник. Фурнаджиев, П. Динев, Хр. Капитанов и др.²¹). Междувременно са провеждани акции за събиране на помощи, постъпват сведения и по дипломатическите канали и всичко това съдейства за поставяне на въпроса за положението на таврийските и кримските българи на правителствено равнище.

Още през есента на 1941 г. сред останалото по места българско население в Таврия възниква движение за изселване в България — не само като желание да се прибере в „общото отечество“, но и като отпор срещу настоявания за преселване в Германия и в Полша. В писмото-мемоар до цар Борис III (20 април 1942 г.) от името на 20 000 българи се моли всички наведнъж или на няколко етапа да бъдат преселени в България; междувременно да се изпрати един консул и да се издейства от германските власти в селищата с българско или преобладаващо българско население да се разкрият български училища, като се създаде българска администрация и полиция²². На 20 август 1942 г. ръководството на Всебългарския съюз „Отец Пансий“ изпраща писмо до Министерството на външните работи и изповеданията, в което е направено по-разграничено изложение на посочените искания. „1. Да се изпрати български консул или висш офицер (в Таврия — б. м., П. Т.), който да защитава интересите на българите...“; 2. Да се изпратят няколко свещеници и занесат църковни книги и църковна утвар; „3. Да се изпрати и раздаде под контрола на българските представители хинин и противотифусен серум за масово инжектиране населението, понеже в Таврия върлува тифус“, а при нужда — да се изпрати и храна; 4. Да се проучат условията за възстановяване на българските училища, за издаване на български вестник, както и за да може да се предаде „местната административна власт в ръцете на българи, които да бъдат пряко подчинени на германските военни власти...“²³

През есента на 1942 г. чрез германската легация в София се предприема проучване на положението на таврийските българи²⁴, но правителството остава фактически пасивно до есента на 1943 г., т. е. до времето, когато хиляди българи се разпират в съседни райони или с надежда, че ще бъдат приети, на път за България, се струшат в околностите на гр. Николаев²⁵. И до сега съдбата на няколко хиляди таврийски и кримски българи, отведени от германските власти към Румъния и Полша или тръгнали за България, е неизвестна.

Между България и Германия се постига съгласие от бягащото население да се настанят в България 2500 души. За преселването и настаняването на част от определеното в посочената квота население има публикация от Б. Василева²⁶, поради което ще отбележа само няколко уточнения, основаващи се на новоиз-

пирен документален материал. Общият брой на дошлите в България таврийски и други украински българи е около 2000 души. От тях около 1600—1700 души са прехвърлени в страната в резултат на дейността на правителствената комисия. Около 1230 души (390 или 391 семейства) са селскостопански устройства, т. е. оземлени, одворени и снабдени с жилища в повече от 30 села из Южна Добруджа, но и в някои села от съседните околии (Шуменска, Преславска и др.). Местното население се отнася радушно към преселниците и ги подпомага в първоначалната им стопанска дейност. Между изселените от Одеса са Наталия и Екатерина Палаузови, внучки на Николай Палаузов, които донасят и предават на БАН ценни негови архивни материали²⁷. Подборът на допуснатите да се изселят в България е извършван съобразно указанията на правителството да не се изселят „лица, живели дълго време и расли при болшевишки режим“, най-вече измежду интелигенцията²⁸. Това подтиква мнозина изрично да декларират антиболшевишки позиции²⁹. Във връзка със случаите на сътрудничество с германски окупационни органи и факта, че България е съюзник на Германия, това обстоятелство ще има крайно неблагоприятни последици още преди края на войната и след нея — евакуирането на хиляди таврийски, кримски и други българи в Средна Азия³⁰.

5. Проблемът за българите от Украйна, „цивилни“ работници в Германия. Вече бе отбелязано, че още от есента на 1941 г. германски военно-окупационни органи в Украйна (вероятно такива и от Полша) „поканват“ таврийски българи да намерят „подслон в тяхна[та] земя“, т. е. да постъпят на работа в Германия (Полша)³¹. През пролетта на 1942 г., когато започва отвеждането на големи групи такива работници, във връзка и с увеличаването на броя на желаещите да се изселят в България, германските органи прибегват и до измама: в заверено от българското Генерално консулство в Кьолн изложение, подадено през юни 1944 г. от името на седем семейства (38 души) от таврийските села Преслав, Вячеславка и Гюневка, намиращи се в лагер в гр. Крефелд, изрично се посочва, че те са отишли в Германия, „защото ни казаха немците, че който има родове в България, от Германия по-скоро ще пристигне“ (ще отиде в България)³². В това изложение също се твърди, че има таврийски българи-работници в Полша.

Отвеждането на българи за работа в Германия (Полша) е в преобладаващите случаи насилствено. От наличните сведения е видно, че те са от Таврия, Крим, Одеска област и други райони³³. В Германия (Полша) са използвани като работници в промишлени предприятия и земеделски стопанства. Настанявани са в специални лагери, каквито има в Кьолн, Крефелд, Опум, Крефелд Траар, Крефелд Бенрад, Хаген, Зинген, Ватершед при Брауншвайг (лагер № 31), Заубриген при Дрезден и др. Общият брой на тези българи ще да е около 4 000—5000 души³⁴, преобладаващата част от които младежи и девойки. Така, по сведения на нашето Генерално консулство в Кьолн от 27 ноември 1942 г., в няколко лагера в Рейнска област има 56 мъже и 45 жени на възраст от 16 до 25 години

(38 души от с. Вячеславка, 34 — от с. Инзовка, 33 — от с. Диановка, четирима от с. Мариновка, двама от с. Юневка и един от с. Бановка)³⁵.

В Германия (Полша) тези българи са третирани като съветски граждани, т. е. поставени са при изключително трудни условия на живот и работа. Представа за положението им може да се получи при съпоставка с условията, при които работят по същото време в Германия и в Полша работници българи от “Стара” България: въпреки междуправителствените спогодби от 1939 г. и 1943 г., тези 15 000—20 000 души са заставени да работят по 14—16 часа с 15-минутна обедна почивка, не получават достатъчно храна, липсва медицинска помощ и т. н.³⁶ Поставени в пълна изолация, някои измежду българите, от Украйна все пак успяват чрез българи от “Стара” България да установят връзка с български правителствени представители в Кьолн, ХанOVER и Берлин, а също с М. Хаджийски и с ръководствата на Всебългарския съюз “Отец Паисий” и Съюза на бесарабските и южноруските българи в България. Основните им искания са: подобряване на условията за живот и работа, получаване на български паспорти, т. е. на българско поданство, и изселване в България. Има и случаи, когато родители на отведени в Германия младежи и девойки, преселени в България, от тук правят постъпки да се върнат при тях децата им. Така в молба на такива родители, таврийски българи, настанени в с. Стожер, Добричко, подадена на 3 април 1944 г. до министъра на вътрешните работи се казва, че германските власти в Таврия са мобилизирали, заедно с руснаци, и децата им “като пленници”. Към молбата е приложен един списък с имена и адреси на 19 души “и втори списък с обозначение имената на 21 души с непознати адреси”³⁷.

Освен жестоката експлоатация, мизерията и своите лични драми, отведени в Германия (Полша) българи от Украйна преживяват и една дълбока нравствена трагедия. В писмо от 17 ноември 1942 г. до българското представителство в Берлин на Главната дирекция на труда секретарят на Генералното консулство в Кьолн Г. Шопов пише: “Достатъчно е да се чуе какво разправят тия българи за своя бит, за своите нрави, обичаи, за обаянието и култивирането на старите наши народни песни в техния живот, за безкрайната им тъга за далечното им духовно отечество България и копнежа им и крайната им цел в живота да се доберат по някакъв възшебен начин до него и там да останат до края на живота си, посветили всички сили и най-благородните си пориви на това отечество, за да се покажат достойни за него, за да се разбере, че тия хора действително преживяват трагедия и то не толкова поради материалните несгоди на сегашното си положение, но поради тяхната отечествена бездомност (к. м., П. Т.), неприютност при горещата им любов към тяхната свободна духовна родина — България”³⁸.

Нерадостната участ на тези българи остава неизвестна за широката българска общественост. На техния повик за помощ се отзовават ръководствата на Съюза на бесарабските и южноруските българи в България и Всебългарския

съюз “Отец Паисий”. Заедно с М. Хаджийски те стават инициатори за събиране на парични помощи, за изпращане на книги и вестници, а също за даване на български паспорти и идване в България, но на съвсем малък брой хора, предимно интелектуалци³⁹.

В българските правителствени среди изясняването и решаването на проблема за положението и бъдещето на посочените 4 000—5 000 българи в Германия (Полша) получава подчертано идеологизиран характер. Без последици са настоячивите внушения на споменатия Г. Шопов, че при решаването на този проблем “не е на място позоваването до общи съображения за съветско поданство, болшевишко възпитание или идеология и опасност от тяхното влияние при евентуалното изпращане на тия българи в България”⁴⁰, тъй като става дума за немаловажен национален проблем. Придържайки се към противоположното становище — от съображения за държавна сигурност, във връзка още и с това, че тези българи, “доброволно или не” заминали в Германия, за които тя претендира, че е в отношение на “работодател към работник”⁴¹ — българското правителство не се възползва дори от формално възникналия повод да се застъпи за облекчаване на положението им, именно, при подготовката (януари-февруари 1943 г.) на новата “Германо-българска спогодба относно българските неземеделски работници”⁴². В крайна сметка само няколко души успяват да се измъкнат от своето пленничество в Германия.

След края на войната част от оцелелите българи от Украйна, “цивилни” работници в Германия (Полша), са отведени в СССР с неизвестна по-нататъшна съдба, а друга част от тях се разпилява из Западна Европа, САЩ, Канада, Австралия и други страни⁴³.

6. Проблемът за преселването в СССР на настанените в България през 1941—1944 г. българи от Украйна. Проблемът за по-нататъшната съдба на дошлите в България през посочените години българи от Украйна е повдигнат за пръв път на 12 август 1944 г. в емисия на радио “Москва”. Твърдението е, че от СССР “под натиска на германски и румънски власти повече от 600 семейства бяха насилно евакуирани в България” и че “веднага след пристигането им в България, властите започнаха да ги принуждават да се откажат от съветско поданство”⁴⁴. Допускайки, че ще последват постъпки от легацията на СССР в София, Министерството на външните работи и изповеданията формулира следното становище: “Това са българи, които пред опасността да бъдат отвлечени в Германия на работа, българското правителство е улеснило да бъдат допуснати в България”⁴⁵. Постъпки от страна на съветската легация не се правят и проблемът остава висящ.

В началото на октомври 1944 г. проблемът за “съветските поданици” отново става актуален, тъй като се повдига от Съветската военна мисия в България. На 4 с. м. министърът на външните работи П. Стайнов подава докладна записка до Министерския съвет. Визират се 381 семейства, които, за да се спасят от

полуробска участ в Германия, “доброволно поискаха да се преселят в България”. Тук те са оземлени и създават свои стопанства, мнозина са получили българско поданство и дори някои, “постъпили в редовете на българската армия, вече се сражават срещу германците”. П. Стайнов настоява Министерският съвет да реши да се направят постъпки, щото тези 381 семейства да останат в България⁴⁶.

Министерският съвет подкрепя предложението на П. Стайнов. Но докато се предприемат съответните постъпки, отделни съветски коменданти предявяват искане за незабавно изселване на таврийските българи в СССР (заедно със съветските поданици от небългарски етнически произход⁴⁷), а с подписаното на 28 октомври 1944 г. Съглашение за примирие българското правителство се задължава “до получаване на по-нататъшни инструкции” да обезпечи материалното състояние и осигури евентуалното репатриране на всички намиращи се в България “военнопленници и интернирани, преместени лица и бежанци”⁴⁸. Разчитайки, че проблемът за таврийските българи ще се уреди положително, правителството продължава да полага грижи за тях с оглед на цялостното им натурализиране като български поданици. Така на 13 декември 1944 г. с постановление на Министерския съвет се приема наредба-закон, с която “дипломите на лица, завършили висши училища в Съветския съюз, ако същите са завършили и средното си образование в съветски средни училища, се признават без свидетелство за средно образование” срещу клетвена декларация⁴⁹.

Макар че е обнародвана в Държавен вестник на 26 декември 1944 г., тази наредба-закон фактически не влиза в сила. На 21 декември пълномощният представител на Съюзната контролна комисия за Варненска област изисква в срок от 25 до 27 с. м. да се явят и регистрират във Варна “всички граждани със съветско поданство..., а също всички граждани на СССР, оказали се по каквато и да било причина”, т. е. и преселниците, във Варненска област през войната⁵⁰. Основавайки се на изявления на политическия представител на Съюзната контролна комисия Лавришов, че съветското Главно командване е съгласно да разгледа “въпроса за таврийските българи”, на 6 януари 1945 г. П. Стайнов изпраща циркулярно писмо до областните директори на Комисарството по изпълнение на Съглашението за примирие с настояване да се съберат спешно необходимите сведения относно броя, поданството, стопанското и семейно положение на тези българи.

Получените от съветското Главно командване нареждане е да се репатрират в СССР намиращите се в България “над 2000 души” таврийски българи, тъй като са съветски граждани⁵¹. При съставянето на списъците на подлежащите за евакуиране през предишните месеци и сега са включвани и бесарабски българи, очевидно с мотива, че през 1940—1941 г. са били съветски граждани. Включвани са обаче и бесарабски българи и няколко руснаци, преселили се в Южна Добруджа още през междувоенния период и даже преди това, напр. 4 души,

дошли през 1916 г., 4 души — през 1920 г., 6 души — през 1921 г., 4 души — през 1922 г., 15 души — през 1923 г., 13 души — през 1927 г. и др.⁵²

Подготвянето на ешалоните с евакуираните семейства с багажите и документи от тях едър добитък започва в началото на април 1945 г. Определени са два главни събирателни пункта — Варна и Русе, като се вземат мерки “тия, които не желаят да отидат доброволно, да бъдат закарани под стража”⁵³ (с единични изключения, останалите не желаят да се изселват). До началото на май 1945 г. за СССР са изпратени няколко ешалона. Общият брой на заминалите не може да се установи със сигурност, но вероятно е около хиляда души, напр. по справка от 10 май от Варненска област са евакуирани 506 души⁵⁴. Малко покъсно и тези българи стават жертва на сталинистки репресии.

* * *

В заключение на направеното изложение ще отбележа няколко основни констатации и извода.

През годините на Втората световна война животът на българите, а и на гагаузите, от Украйна и Молдова, наброяващи над половин милион души, е изпълнен с драматични превратности.

Разкулачването на бесарабските българи и гагаузи през 1940—1941 г., което е придружено с интерниране на мнозина в Средна Азия и Сибир; евакуирането във вътрешността на СССР с отстъпващата съветска армия на десетки хиляди българи от Молдова и Украйна; отявлената противобългарска и противogaгаузка политика на фашистката клика на Йон Антонеску в Бесарабия и в двуречието на Днестър и Южен Буг; репресивната политика на хитлеристките окупатори и към българите в Приазовието и в Крим; третирането на българите от Украйна и Молдова като врагове на Съветския съюз в хода на войната поради присъединяването на България към Тристранния пакт и репресиите след възстановяване на съветската власт спрямо българите в Крим и в други райони — всичко това погубва стотици живота и довежда до разоряването и разпиляването на десетки хиляди българи и гагаузи далеч от родните им места.

Изредилите се на власт правителства на Б. Филов, Д. Божилов, И. Багрянов, К. Муравиев и К. Георгиев предприемат отделни постъпки в защита на българите в Украйна и Молдова, вкл. приемане и настаняване в България на бежанци и изселници, чийто общ брой е около 2000 души. Това са обаче предимно инцидентни, конюнктурни постъпки, без съществени положителни последици. Нерешителността, непоследователността и неефективността на правителствените инициативи се дължат на различни причини, измежду които най-важно значение имат три основни фактора: а) обвързването на българската външна политика с геополитическите планове отначало на Германия, а след това — на СССР и на техните съюзници; б) откриващите се съобразно конюнктурата възможности не се оползотворяват пълноценно, тъй като съдбата на българите (и

21. Българите в Северното Причерноморие

гагаузите) в Украйна и Молдова не е била и не се извежда като елемент на една цялостна национална концепция и политика; в) задълбочаването на стопанската и политическата криза в България.

Няколко български организации и родолюбиви общественици полагат значителни усилия да се активизира правителствената и обществената дейност за оказване на помощ и защита на бедстващите групи от българи (и гагаузи) в Украйна, Молдова и Германия, но постигнатите резултати не са насърчителни. Една от важните причини за това произтича от обстоятелството, че не се създават благоприятни условия за ангажиране на широката общественост и превръщане на общественото мнение в коректив на правителствената политика.

БЕЛЕЖКИ

¹ Българите от Украйна и Молдова (1941—1945 г.). Документи и материали. (Отг. редактор — П. Тодоров; съставители — П. Тодоров и Бл. Нягулов). — В: Трудове на Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий”. Т. 31, кн. 3, В. Търново, 1995, 3—292 (по-нататък: БУМ).

² Лебедев, Н. И. Падение диктатури Антонеску. М., 1966, с. 117; Левит, И. Э. Участие фашисткой Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация (1. IX. 1939—19. XI. 1942 г.). Кишинев, 1981, с. 221.

³ Тодоров, П. Българите в Бесарабия. 1941—1945 г. — В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том трети. В. Търново, 1994, 243—254.

⁴ Ст. Петров настоява да се открият консулства в някои “удобни за наблюдение и действие пунктове”, каквито според него могат да бъдат няколко измежду градовете Кишинев, Болград, Измаил или Галац. Вж. БУМ, 53—56. Вж. още: БУМ, 68—69; Филов, Б. Дневник. С., 1990, с. 485. Първият доклад на И. Станчов до Б. Филов е от 30 август 1942 г. Вж. БУМ, 75—76.

⁵ БУМ, с. 124.

⁶ Пак там, с. 132, 168—169.

⁷ Пак там, с. 48.

⁸ Филов, Б. Цит. съч., с. 486.

⁹ Левит, И. Э. Цит. съч., 134—136; БУМ, 10—11 — Доклад на В. Протиц, аташе по печат към българската легация в Букурещ, от 5 юли 1941 г. Относно твърденията в румънската преса за броя на арумъните вж. в: ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1005, л. 33.

¹⁰ БУМ, с. 177.

¹¹ Пак там, с. 178.

¹² ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1223, 76—77. Вж. още: БУМ, 19—21.

¹³ БУМ, 25—34. При изработването на меморандума вероятно е консултиран известният добруджански деец д-р И. Пенаков. В кратко свое изложение от 21 юли 1941 г. до Министерството на външните работи и изповеданията той излага почти същите идеи (изложението му вж. в: БУМ, 12—14). Текстът на Крайовския договор, вкл. Спогодба относно размяната на българското и румънското население вж. в: Извори за историята на Добруджа. Т. 2, С., 1993, 402—409.

¹⁴ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1129, л. 68—69; Левит, И. Э. Цит. съч., с. 73. Към Транснистрия е придадена и територия между реките Южен Буг и Днепър.

¹⁵ На 1 февруари 1944 г. “гражданската администрация” е заменена с “военна администра-

ция” — Левит, И. Э. Цит. съч., с. 424.

¹⁶ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1233, л. 37; а. е. 1128, л. 118; а. е. 1129, л. 12; Левит, И. Э. Цит. съч., с. 23.

¹⁷ ЦДИА, ф. 176, оп. 8, а. е. 1129, л. 39—40. Вж. още: пак там, а. е. 1128, л. 91—92; БУМ, с. 36.

¹⁸ БУМ, 69—70. В доклад на Ст. Петров до Б. Филов от 27 юни 1942 г. изрично се посочва, че “властите и частния румънски задигат от там всичко, което представлява някаква стойност, като се започне от държавната собственост и се стигне до домакинските принадлежности на обикновения селянин”. Пак там, с. 70.

¹⁹ БУМ, с. 99.

²⁰ Пак там, 211—212. Вж. и 160—161, 236.

²¹ Пак там, 40—41, 62—63, 95—96, 145—146, 162—163.

²² Пак там, 50—52.

²³ Пак там, 72—75.

²⁴ Пак там, 84—85.

²⁵ Пак там, 156—166.

²⁶ Василева, Б. Миграция на население от Украйна в България през 1943—1944 г. — Векове, 1986, № 4, 36—41.

²⁷ БУМ, с. 213; ЦДИА, ф. 327; оп. 1, а. е. 1666, л. 19.

²⁸ БУМ, с. 173.

²⁹ Пак там, 147—149, 207—208, 224—225, 227.

³⁰ Грек, И., Н. Червенов. Българите от Украйна и Молдова. Минало и настояще. С., 1993, 205—206.

³¹ БУМ, с. 74.

³² Пак там, с. 224.

³³ Пак там, 85—91, 95, 121—122, 126, 207, 225—226.

³⁴ Пак там, с. 121, 175.

³⁵ Пак там, с. 85.

³⁶ Повече за това вж. у Коен, Д. Ограбването и разоряването на българското стопанство от германските империалисти през Втората световна война. С., 1966, 96—98.

³⁷ БУМ, 206—207.

³⁸ Пак там, 86—87.

³⁹ Пак там, 95—96, 121—123, 126, 175—176.

⁴⁰ Пак там, с. 86. В изложението си до Б. Филов от 15 юли 1943 г. ръководството на Съюза на бесарабските и южноруските българи в България обосновава тезата, че интелектуалците измежду тези българи именно защото са израснали в Съветския съюз, в България ще бъдат агитатори против болшевиизма и пр. Вж. пак там, 122—123.

⁴¹ Пак там, 227—228.

⁴² Влиза в сила от 24 февруари 1943 г. Текстът и протоколите — ЦДИА, ф. 318, оп. 1, е. е. 370, л. 3—25. С нея се отменят спогодбите от 1939 г.: “Българо-германска спогодба за български земеделски работници” и “Българо-германска спогодба за строителни работници”.

⁴³ Грек, И., Н. Червенов. Цит. съч., с. 204.

⁴⁴ БУМ, с. 229.

⁴⁵ Пак там, с. 230 (Становище на министъра на външните работи П. Драганов от правителството на И. Багрянов).

⁴⁶ Пак там, 236—237.

⁴⁷ Пак там, 237—238.

⁴⁸ Текстът на съглашението вж. в: Външната политика на Народна република България. Сборник от документи и материали в два тома. Т. I. 1944—1962. С., 1970, 15—20.

⁴⁹ БУМ, с. 239.

⁵⁰ Пак там, с. 240.

⁵¹ Пак там, с. 244, 246.

⁵² ДА — Варна, ф. 12, оп. 1, а. с. 39, л. 188. Вж. още: пак там, л. 188—193, 248, 258—261, 266—267.

⁵³ БУМ, с. 246.

⁵⁴ Пак там, 248—249; ДА — Варна, ф. 12, оп. 1, а. с. 225, л. 225—на 5 май 1945 г. са изпратени от Русе и Варна нови сигнали с изселници.